

WIELOWĄTKOWA GENEZA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO PARKU NARODOWEGO

Stanisław Huruk, Cezary Jastrzębski

Streszczenie

Świętokrzyski Park Narodowy został powołany w 1950 r., lecz starania o jego utworzenie trwały wiele dziesięcioleci. W pracy przedstawiono dzieje powstania parku z wyodrębnieniem trzech okresów: do I wojny światowej, w dwudziestoleciu międzywojennym i po II wojnie światowej. Zwrócono uwagę na wielowątkową genezę tego procesu, obejmującą m. in. działania środowisk krajowych i lokalnych, a nawet zagranicznych; liczne inicjatywy nie tylko ruchu ochrony przyrody, ale też przedstawicieli krajoznawstwa, regionalizmu, świata literatury, medycyny i oświaty; aspekty odnoszące się do współzależności osobliwości przyrodniczych oraz walorów antropogenicznych; okoliczności losowe a także działania planowe, których wyrazem było kilka przygotowanych i wdrażanych projektów parku.

Słowa kluczowe: Świętokrzyski Park Narodowy, geneza

THE MULTI-LAYERED GENESIS OF ŚWIĘTOKRZYSKI NATIONAL PARK

Abstract

Świętokrzyski National Park was established in 1950, but the efforts to create it had lasted for many decades. The paper presents the history of the creation of the park with a separation of three periods: World War I, the interwar period and after World War II. Highlighted is the multi-layered genesis of this process, including, among others, activities of national and local environments, and even abroad, many initiatives not only of the conservation movement, but also coming from representatives of touring, regionalism, world literature, medicine and education, aspects relating to the interdependence of natural curiosities and values of anthropogenic factors, the random action planning, which are expressed in several prepared and implemented projects of the park.

Key words: Świętokrzyski National Park, genesis

Wstęp

Starania o utworzenie Świętokrzyskiego Parku Narodowego trwały dziesięciolecia. Inspiracją do ich podjęcia było wielowiekowe zainteresowanie centralną częścią Gór Świętokrzyskich, zwaną Łysogórami. Przez dłuższy czas koncentrowano się na walorach kulturowych, w tym przede wszystkim na funkcji religijnej sanktuarium benedyktyńskiego na Świętym Krzyżu. Z kolei w ślad za XIX-wiecznym zachwytem nad osobliwościami natury poszły szczegółowe badania przyrodnicze, które doprowadziły do utworzenia pierwszych rezerwatów przyrody, stanowiących punkt wyjścia do ostatecznej decyzji w sprawie powołania Świętokrzyskiego Parku Narodowego.

Cel pracy

Celem pracy jest ukazanie wielowątkowej genezy tego wyjątkowego obszaru. Park charakteryzuje się bowiem połączeniem unikatowych wartości przyrodniczych i kulturowych. Te pierwsze

związane są z obecnością biocenoz naturalnych i znacznym udziałem biocenoz półnaturalnych, a także walorami geologicznymi, paleontologicznymi i krajobrazowymi oraz koniecznością ich ochrony. Natomiast kulturowe dziedzictwo przeszłości obejmuje wydarzenia i postaci polskich dziejów oraz kultury od czasów pogańskich, poprzez dobę rozbiorową, okres walk narodowo-wyzwoleńczych, lata II wojny światowej aż po współczesne funkcje, wynikające z potrzeb religijnych, edukacyjnych i turystycznych społeczeństwa.

Teren dzisiejszego parku budził więc wielkie zainteresowanie z różnych powodów. W przeszłości badacze i odwiedzający często podkreślali jedynie jeden, najważniejszy dla nich aspekt. W pracy zebrano i uporządkowano te wątki wskazując na doniosłe znaczenie tradycji i wielowiekową obecność Gór Świętokrzyskich w powszechnej świadomości Polaków na długo przed pierwszymi postulatami dotyczącymi ich ochrony. Następnie przedstawiono dzieje powstania parku w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. Poszukiwano przy tym odpowiedzi m.in. na pytania jakie środowiska angażowały się w ideę utworzenia parku i jakich używały w tym celu argumentów oraz jak rozwijał się proces budzenia społecznej wrażliwości na sprawę ochrony przyrody w Górach Świętokrzyskich.

Stan wiedzy

Historię utworzenia Świętokrzyskiego Parku Narodowego przedstawiono dotąd najobszerniej w dwóch publikacjach (Szczęsny 1959, Ćmak 2000), ale w żadnej nie wykorzystano wszystkich dostępnych źródeł. Ponadto, wskazując na genezę parku, ograniczono się do początków XX w. Opracowaniem fundamentalnym dla wcześniejszego okresu, obejmującego lata do początku XIX w., jest monografia historyczna Świętego Krzyża (Derwich 1992). W sposób syntetyczny omówiono też rolę Świętego Krzyża w dobie rozbiorowej (Jastrzębski 2007).

Wyniki badań

Opactwo benedyktyńskie, zlokalizowane na szczycie zwanym pierwotnie Łyscem, ale też – Łysą Górą, a od końca XIX w. najczęściej – Świętym Krzyżem, od dawna przyciągało rzesze ludzi. Sława przechowywanych tu Relikwii Drzewa Krzyża Świętego spowodowała, że od XIV w. na górze powstał ośrodek pątniczy o zasięgu ogólnokrajowym (Derwich 1992). Wielkie znaczenie dla propagowania i wielowiekowego utrzymywania się pielgrzymowania na Święty Krzyż miała pobożna postawa polskich władców, oddziaływająca przez wieki na ich rodzinę, otoczenie, duchowieństwo oraz zyskująca naśladowców w innych warstwach społecznych. Sława cudownej mocy Drzewa Krzyża Świętego i masowe pielgrzymki spowodowały, że peregrynacje religijne trwały nawet po kasacie opactwa Benedyktynów w 1819 r.

W rozbudzeniu zainteresowania Górami Świętokrzyskimi przed 1795 r. niebagatelną rolę odgrywała także twórczość literacka (Jastrzębski 2007). Już Jan Długosz w XV w., przypatrując się tutejszym krajobrazom, pozostawał pod urokiem Świętego Krzyża. W następnym stuleciu urodę okolic we fraszce „Do gór i lasów” opiewał Jan Kochanowski. Prawdziwie poetycką wizję Świętego Krzyża stworzył XVII-wieczny poeta – regionalista Wespazjan Kochowski.

W dobie rozbiorowej w Góry Świętokrzyskie nadal przybywali liczni wędrowcy. W dużej mierze kierowały nimi motywacje religijne, lecz z czasem, najprawdopodobniej na skutek braku odpowiedniej oprawy po kasacie opactwa, funkcję sakralną w coraz większym stopniu zaczęły wypełniać potrzeby innego rodzaju. Rozwijając swoje zainteresowania krajoznawcze wielu podróżników zwracało uwagę na różnorodne aspekty pozareligijne Łysogór. Podkreślano między innymi wątki przyrodnicze, literackie, artystyczne, historyczne, architektoniczne, etnograficzne czy społeczne. W Górach Świętokrzyskich przebywali wówczas i rozpowszechniali o nich wiadomości m.in. Adam Naruszewicz, Stanisław Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz, Zorian Dołęga Chodakowski, Kazimierz Władysław Wójcicki, Oskar Kolberg, Klementyna z Tańskich Hoffmanowa,

Cyprian Kamil Norwid, Deotyma, Żegota Pauli, Wojciech Jastrzębowski, Wojciech Gerson, Napoleon Orda.

Od połowy XIX w. publikowano również pierwsze prace naukowe dotyczące świętokrzyskich ssaków, ptaków, ryb i mięczaków (Liana i Huruk 2000). Stopniowo zbierano i porządkowano również informacje o tutejszej florze.

Nagromadzenie różnorodnych walorów w jednym, osobliwym miejscu, spowodowało, że Góry Świętokrzyskie stały się idealnym celem podróży krajoznawczych dla zorganizowanego ruchu turystycznego, który na ziemiach Królestwa Polskiego powstawał od końca XIX w. Na ich przykładzie można było bowiem zaprezentować wszystko to, czym w dobie niewoli narodowej żyli Polacy: wspomnienia o wspaniałej przeszłości kraju, jednoczącą rolę wspólnej religii, problemy i tajemnice oczekujące na wyjaśnienie, zachwyt nad ojczystą przyrodą i krajobrazem. Wyraził to najlepiej Aleksander Janowski, jeden ze współtwórców utworzonego w 1906 r. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: „Odcieci kordonem granicznym od Karpat i Tatr z Łysicy braliśmy miarę Gór. Przez całe życie pamiętam, syn mazowieckich równin, to wstrząsające wrażenie, jakie zrobił na mnie szczyt Łysicy ukryty w chmurach i ta droga przez pasmo ku Nowej Słupi (...) i te jodły obdziergane młodziutką wiosenną zielenią. I widziałem potem Alpy, Pireneje, Bałkan, Apeniny, ale to już nie było to! I widziałem Atlas, Kordyliery, Fudzi-yamę, ale to już nie było to” (Janowski 1931).

Z inicjatywy Zarządu Głównego PTK w Warszawie, w 1909 r. na szerszą skalę rozpoczęto badania Gór Świętokrzyskich, których celem było wydanie monografii. Aleksander Janowski opracował plan zbadania regionu i podgórze oraz nawiązał kontakty z Akademią Umiejętności w Krakowie proponując, aby jej Komisja Fizjograficzna wspólnie z PTK przeprowadziła prace. PTK wyasygnowało na to 800 rubli. W badaniach uczestniczyli: gleboznawca Zygmunt Pietruszczyński, geolog Walery Łoziński, floryści Tadeusz Kołodziejczyk i Antoni J. Żmuda, fauniści Emil Zaklicki i Edmund Massalski, antropolog Tadeusz Stołyhwo, klimatolog Władysław Gorceżyński, etnograf Stanisław Ciszewski i geograf Ludomir Sawicki, a po nim Stanisław Lencewicz. W ramach tej inicjatywy latem 1909 r. zorganizowano pierwszą wyprawę naukową w Góry Świętokrzyskie, w której brali udział: członkowie PTK Aleksander Janowski i Mikołaj Wisznicki, dwaj floryści Tadeusz Kołodziejczyk i Antoni J. Żmuda oraz Edmund Massalski z Kielc. Wyniki badań ukazały się w kilku publikacjach (Jastrzębski 2008).

Rok później podobną wyprawę zorganizowała grupa przyrodników lwowskich. Uczestniczyli w niej zoolog Jan Grochmalicki i Włodzimierz Wietrzykowski oraz botanik Władysław Szafer. W tym samym roku w Górach Świętokrzyskich i na Chełmowej Górze przebywał Marian Raciborski (Szczęsny 1959). Dla popularyzacji terenu wielkie znaczenie miało w 1910 r. otwarcie w Świętej Katarzynie pierwszego w Królestwie Polskim schroniska turystycznego (Jastrzębski 2008).

Polski ruch ochrony przyrody dopiero rozpoczynał działalność i to pod zaborami, zapewne z tego powodu pierwsza wzmianka o potrzebie ochrony terenu przyszłego parku narodowego pochodzi z Rosji. Istnieje wprawdzie supozycja, że w 1908 r. Komisja Ochrony Osobliwości Przyrody PTK zgłosiła postulat wszczęcia starań o utworzeniu w Łysogórach parku narodowego (Čmak 2000), ale nie znajduje ona potwierdzenia źródłowego. Należy w związku z tym uznać, że po raz pierwszy sprawę utworzenia w Górach Świętokrzyskich nie parku, lecz rezerwatu, omawiano w 1909 r. na XVI Zjeździe Przyrodników i Lekarzy w Moskwie (Patkowski 1931). Na podkreślenie zasługuje fakt, iż w tym samym czasie rosyjski badacz S. Ganieszyn w pracy zawierającej opis geograficzny i botaniczny centralnej części pasma „kielecko-sandomierskiego” proponował objęcie grzbietu Łysogór oraz Bukowej Góry zakazem użytkowania i przeznaczenie ich dla celów naukowych. Warto przy tym zwrócić uwagę, że Bukową Górę przyłączono do parku dopiero w 1996 r.

Podobnie wypowiadał się w 1913 r. inny Rosjanin, N. Troickij, który w latach 1911-1913 prowadził badania na Chełmowej Górze i domagał się wyłączenia jej z działalności gospodarczej: „...wszyscy ruscy i polscy uczeni powinni stale oraz uparcie domagać się konieczności zastosowania wszelkich wysiłków w obronie od zguby tych najdroższych pomników przyrody” (Troickij

1913). Z apelem o ochronę Gór Świętokrzyskich cudzoziemcy kolejny raz wypowiedzieli się w 1928 r., gdy na V Międzynarodowym Zjeździe Geobotaników postulowano, że ochroną należy objąć całą Puszcze Jodłową (Massalski 1964).

W tym czasie część Gór Świętokrzyskich podlegała już ochronie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, już w 1918 r. PTK powołało Komisję Ochrony Zabytków Przyrody, która zajęła się m. in. ochroną Puszczy Jodłowej. W następnym roku skierowano do Tymczasowej Rady Stanu memorandum dotyczące objęcia ochroną cennych zabytków przyrody w kraju, w tym m.in. postulat utworzenia parku natury w Łysogórach. Efektem tego stało się w 1921 r. utworzenie pierwszego w Górach Świętokrzyskich rezerwatu na Chełmowej Górze w celu ochrony mdrzewia polskiego na powierzchni 163,1 ha, obejmującej cały las na wzgórzu (Zarządzenie 1921).

Prace kontynuowano z zaangażowaniem. W następnym, 1922 r., Tymczasowa Państwowa Komisja Ochrony Przyrody powołała komisję, którą delegowała w dniach 12-13 maja do prac terenowych w Łysogórach w celu opracowania projektu parku natury. W jej skład weszli: geolog Jan Czarnocki, botanik Seweryn Dziubałowski, zoolog Władysław Poliński, Naczelnik Radomskiego Zarządu Dóbr Państwowych Edmund Mickiewicz, Okręgowy Inspektor Lasów Państwowych Edward Niepokojczycki, Nadleśniczy Nadleśnictwa Święta Katarzyna Ludomir Kosiński i Leśniczy Leśnictwa Święty Krzyż Z. Dębski. Wytyczono granice i w 1924 r. utworzono dwa kolejne, izolowane rezerwaty: Święty Krzyż o powierzchni 196,5 ha oraz Łysicę o powierzchni 114,96 ha. Z powodu złego stanu gospodarki kraju odrzucono wówczas projekt objęcia ochroną całego pasa grzbietowego Łysogór (Materiały 1931, Massalski 1964).

Nieocenione znaczenie dla wzmocnienia ruchu na rzecz objęcia ochroną Łysogór miał opublikowany w 1925 r. poemat prozą „Puszcza Jodłowa” – ostatni utwór Stefana Żeromskiego, traktowany jako testament pisarza. Końcowe fragmenty utworu stanowią przejmujący apel: „Puszcza królewska, książęca, biskupia, świętokrzyska, chłopska ma zostać na wieki wieków, jako las nieetykalny, siedlisko bożyszcz starych, po których święty jeleni chodzi, – jako ucieczka anachoretów, wielki oddech ziemi i pieśń wieczności. Puszcza jest niczyja, nie moja, ani twoja, ani nasza, jeno, Boża, Święta” (Żeromski 1973). Ostatnie zdanie, które z inicjatywy Kółka Geograficznego przy Gimnazjum bł. Kingi w Kielcach wyrzyto na obelisku wystawionym w 1932 r. w sercu Puszczy Jodłowej, do dzisiaj jest cytowane lub stanowi motto licznych prac.

Sława pisarza i oddziaływanie poematu były tak wielkie, że zainteresowanie walorami przyrodniczymi Gór Świętokrzyskich ogarnęło szerokie rzesze społeczeństwa. Liczne środowiska zaczęły zdecydowanie domagać się ochrony całych Łysogór. Wolę taką wyrażono np. na XII Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich obradujących w 1925 r. w Warszawie. Rok później, podczas Zjazdu Sekcji Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych powołano Komitet Obrony Puszczy Jodłowej. W jego skład wchodził m. in. Włodzimierz Antoniewicz, Waclaw Borowy, Jan Czarnocki, Karol Irzykowski, Aleksander Janowski, Stanisław Lenczewicz, Aleksander Patkowski i Waclaw Sieroszewski. Spośród instytucji do komitetu należały m. in. Polski Klub Literacki, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Polskie Towarzystwo Przyrodników, Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy Polskich, Centralny Związek Kółek Rolniczych, Związek Strzelecki, Związek Zawodowy Literatów Polskich. Komitet nawoływał: „Rozumiemy w pełni trudne położenie państwa. Jeżeli jednak buki i jodły mają ratować finanse Polski, pod ostrzem topora niech legną nie jedne z pierwszych, ale ostatnie” (Głos Nauczycielski 1929).

Dwa lata później komitet, który posiadał swoje ekspozytury w Kielcach, Radomiu, Sandomierzu, Ostrowcu Świętokrzyskim i Bodzentynie, przedstawił Państwowej Komisji Ochrony Przyrody projekt rezerwatu pod nazwą Park Narodowy im. Stefana Żeromskiego. Obradujący wówczas doroczny zjazd Państwowej Rady Ochrony Przyrody uchwalił postulat ochrony całych Łysogór. Także w 1929 r. odbyły się kolejne narady, podczas których domagano się rozszerzenia istniejących rezerwatów na całą Puszcze Jodłową. Uchwałę taką podjął obradujący w Radomiu Walny Zjazd Regionalny Delegatów Powszechnego Uniwersytetu Regionalnego im. S. Konarskiego. W tym samym

duchu, z inicjatywy Bernarda Chrzanowskiego, wybitnego działacza społecznego i politycznego, wypowiedział się również Ogólnopolski Zjazd Literatów Polskich w Poznaniu. W następnym roku ważnym krokiem naprzód było objęcie przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Ignacego Mościckiego Honorowego Patronatu nad Komitetem Obrony Puszczy Jodłowej (Materiały 1931).

W 1931 r. Instytut Badawczy Lasów Państwowych przedstawił projekt powiększenia rezerwatów Łysogórskich i utworzenia nowych, autorstwa Józefa Kostyrko. PROP udzieliła mu poparcia, a Naczelna Dyrekcja Lasów Państwowych zarządzeniem z 7 stycznia 1932 r. powiększyła rezerwat na Górze Chełmowej ze 163,1 ha do 183,2 ha, rezerwat Święty Krzyż ze 196,5 ha do 546,22 ha i rezerwat Łysica ze 114,96 ha do 565,75 ha oraz utworzyła nowy rezerwat na Górze Miejskiej o pow. 52,21 ha. Ponadto Nadleśnictwu Święta Katarzyna nadano status jednostki specjalnej lasów państwowych, co w tym przypadku oznaczało m. in. złagodzenie zasad gospodarki leśnej, w szczególności w odniesieniu do drzewostanów w rezerwach. Działanie to miało na celu zmniejszenie eksploatacji lasów na terenie nadleśnictwa, które przygotowywano do przekształcenia w park narodowy.

W czasie II wojny światowej postępowała dewastacja Łysogór i utrata ich wartości przyrodniczych. Zniszczenia uniknęły jednak lasy w rezerwach utworzonych przed okupacją niemiecką.

Mimo, że tuż po zakończeniu wojny ponownie zajęto się sprawą utworzenia parku narodowego w Górach Świętokrzyskich, to jednak przygotowania przedłużały się w czasie. W dniach 21-22 września 1945 r. obradujący w Krakowie XIX Zjazd Państwowej Rady Ochrony Przyrody podjął uchwałę postulującą objęcie Łysogór ochroną ze względu na wartości i znaczenie terenu dla nauki, dydaktyki, ochrony przyrody, krajoznawstwa i potrzeb ogólnospołecznych. Instytut Badań Regionalnych w Kielcach w 1946 r. przystąpił do opracowania projektu sieci rezerwatów w Górach Świętokrzyskich, uwzględniającego konieczność utworzenia rezerwatu „Puszczy Jodłowej”. W następnym roku Główny Urząd Planowania Przestrzennego zlecił instytutowi przygotowanie projektu sieci rezerwatów przyrody oraz parku narodowego. Plan taki opracowywała komisja nadzorowana przez geologa Jana Czarnockiego oraz geografę-krajoznawcę Edmunda Massalskiego. Przedstawiono koncepcję, zgodnie z którą park narodowy miał zajmować powierzchnię ok. 30 tys. ha (Szczęsny 1959).

Taki rozmach w warunkach powojennego ubóstwa nie był jednak pożądany i dlatego PROP powołała nową komisję. Władysław Szafer jako przewodniczący oraz Dezydery Szymkiewicz, Józef Kostyrko i Teodor Zieliński uznali projekt za niemożliwy do realizacji ze względu na stan gospodarki państwa. Kolejna komisja, powołana w 1949 r. przez Biuro Ochrony Przyrody Ministerstwa Leśnictwa, wytyczyła takie granice parku narodowego w Łysogórach, które zostały zaakceptowane. Komisję tworzyli: Władysław Szafer jako przewodniczący, Stanisław Małkowski, Edmund Massalski, Józef Kostyrko, Tadeusz Szczęsny, Mieczysław Brzozowski, Teodor Zieliński i Eugeniusz Krysztofik.

Rok później, rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 1 kwietnia 1950 r., powołano Świętokrzyski Park Narodowy, zajmujący wówczas powierzchnię 6054,09 ha.

Podsumowanie

Starania o utworzenie Świętokrzyskiego Parku Narodowego trwały 41 lat. Opierały się na wieloletniej i wielopłaszczyznowej sławie Łysogór. O kompleksową ochronę Puszczy Jodłowej aktywnie zabiegały liczne środowiska społeczne, dzięki którym park powstał na żądanie narodu i w pełnym tego słowa znaczeniu jest parkiem narodowym. Jeśli jednak historia ma być nauczycielką życia to dziś również wokół parku potrzebny jest szeroki front społeczny. Celem jego troski powinno być łagodzenie współczesnych pól konfliktów, narastających wokół konieczności ochrony cennej przyrody w konfrontacji z masowym ruchem turystycznym, potrzebami miejsca kultu religijnego i presją cywilizacyjną sąsiednich terenów.

Literatura

- Ćmak J. 2000. Historia utworzenia Świętokrzyskiego Parku Narodowego. W: Monografia Świętokrzyskiego Parku Narodowego (red. S. Cieśliński, A. Kowalkowski), Bodzentyn – Kraków: 31-41.
- Derwich M. 1992. Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Wrocław.
- Ganieszyn S. 1909. Botaniko-geograficzkiej oczerk centralnoj czasti Kielecko-Sandomirskiego kriaża, Zapiski Nowo-Aleksandrijskago Instituta Sielskago Choziajstwa i Lesowodstwa. Głos Nauczycielski 1929. 3: 47.
- Janowski A. 1931. Królewski dar „Puszczy Jodłowej”. W: Pamiętnik Świętokrzyski 1930, Wydawnictwo Wydziału Wojewódzkiego i Sekcji Regionalistycznej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Kielce: 119-120.
- Jastrzębski C. 2007. Święty Krzyż jako obiekt krajoznawczy w XIX wieku. W: Z dziejów opactwa świętokrzyskiego. Materiały z konferencji naukowej, Kielce 1 VI 2006 r. (red. M. Derwich), DŚT, Kielce: 95-126.
- Jastrzębski C. 2008. Początki zorganizowanego ruchu turystycznego w widłach Wisły i Pilicy. W: W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową (red. M. Kazimierzczak), AWF im. Eugeniusza Piaseckiego, Poznań: 148-158.
- Massalski E. 1964. Starania o objęcie ochroną terenów Świętokrzyskiego Parku Narodowego, akt normatywny zawierający decyzję o utworzeniu Świętokrzyskiego Parku Narodowego; przedmiot, cel i rodzaje wprowadzonej ochrony; specyfika Parku i jego podstawowe kierunki działania. W: Kronika Świętokrzyskiego Parku Narodowego, t. I, Bodzentyn: 3-12.
- Materiały 1931. Materiały do organizacji Parku Narodowego im. Stefana Żeromskiego w Górach Świętokrzyskich. W: Pamiętnik Świętokrzyski 1930, Wydawnictwo Wydziału Wojewódzkiego i Sekcji Regionalistycznej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Kielce: 121-126.
- Liana A., Huruk S. 2000. Historia badań i aktualny stan poznania, w: Monografia Świętokrzyskiego Parku Narodowego (red. S. Cieśliński, A. Kowalkowski), Bodzentyn – Kraków: 289-307.
- Patkowski A. 1931. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906-1931) na terenie województwa kieleckiego. W: Pamiętnik Świętokrzyski 1930, Wydawnictwo Wydziału Wojewódzkiego i Sekcji Regionalistycznej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Kielce: 383-395.
- Szczęśny T. 1959. Historia Świętokrzyskiego Parku Narodowego. W: Świętokrzyski Park Narodowy (red. W. Szafer), PAN Zakład Ochrony Przyrody, Kraków: 141-153.
- Troickij N. 1913. Pichto-bukowyje lesa swentokrzyzkich gor kak primer gornych lesow jużnoj Polszy. Izw. Stud. Kruzka Ias Prirody, Kijew, 4: 1-48.
- Zarządzenie 1921. Zarządzenie Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych nr 109/L/1 z dn. 29 XI 1921 r.
- Żeromski S. 1973. Puszcza Jodłowa, Czytelnik, Warszawa.

Stanisław Huruk

Instytut Biologii

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy

Jana Kochanowskiego w Kielcach

Świętokrzyski Park Narodowy,

dyrekcja@swietokrzyskipn.org.pl

Cezary Jastrzębski

Instytut Geografii

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy

Jana Kochanowskiego w Kielcach

mdc@neostrada.pl